
Onderzoek naar effecten van criminaliteitspreventie; theorie en methodologie

J. Geerlof en J. Naafs*

1. Inleiding

Criminaliteitspreventie staat al geruime tijd in de belangstelling. Zo werd vorig jaar bij het ministerie van Justitie een geheel nieuw directoraat gevormd ('Criminaliteitspreventie'), nadat reeds in 1985 de basis daarvoor was gelegd door middel van een Stuurgroep Bestuurlijke Preventie van Criminaliteit. Deze stuurgroep heeft allerhande onderzoek – waaronder veel evaluatieonderzoek – geïnitieerd, hetgeen voor een belangrijk deel is uitgevoerd of begeleid door het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie Centrum (WODC) van het ministerie van Justitie. Zo verschenen op het gebied van criminaliteitspreventie evaluatiestudies naar onder andere het effect van preventie tegen fietsdiefstal (Van Dijk en Roëll 1982), preventie tegen inbraak (Roëll en Linckens 1984) en de effectiviteit van bestrijding van aan winkelcentra gelieerde criminaliteit (Colder m.m.v. Nuijten-Edelbroek 1988).

Ook bij universitaire onderzoekscentra is er ruime (onderzoeks)belangstelling voor criminaliteitspreventie. Als recente voorbeelden van onderzoek kunnen worden genoemd het inbraakpreventieproject te Stede Broec (Vrij e.a. 1989) en het onderzoek naar het effect van een bewaakte fietsenstalling te Enschede (Bos en Geveke 1988).

In dit artikel zetten we de schijnwerper op onderzoek naar criminaliteitspreventie, waarbij we aandacht schenken aan de theorie en methodologie die bij dit soort onderzoek veelal (impliciet of expliciet) worden gehanteerd. Wat het uitgevoerde onderzoek betreft richten we onze aandacht op de evaluatieonderzoeken van de preventieprojecten in het kader van het beleidsplan Samenleving en Criminaliteit.

Na eerst enige aandacht te hebben besteed aan het begrip criminaliteitspreventie (paragraaf 2), vindt een beschrijving plaats van de achtergrond van het beleid inzake bestuurlijke preventie (paragraaf 3) en de theoretische basis van

* Het artikel is op persoonlijke titel geschreven. De mening van de auteurs hoeft niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met die van de organisaties waar zij werkzaam zijn.

criminaliteitspreventie (paragraaf 4). Vervolgens wordt ingegaan op (de opzet van) onderzoek naar de effectiviteit van criminaliteitspreventie (paragraaf 5). Het artikel wordt besloten met concrete aanbevelingen voor de praktijk van het sociaal onderzoek op het terrein van criminaliteitspreventie (paragraaf 6).

2. Criminaliteitspreventie

Criminaliteitspreventie is een elastische term, omdat bijna elke activiteit eronder kan worden gevat die tot doel heeft het aantal gepleegde delicten te verminderen. Uiteenlopende zaken als voorlichting aan potentiële slachtoffers, toezichthouden en aangepaste planologische inrichting van wijken kunnen ertoe worden gerekend (zie o.a. Geerlof en Naafs 1990).

Preventieactiviteiten kunnen op verschillende manieren worden ingedeeld. Een klassiek onderscheid is dat tussen primaire, secundaire en tertiaire preventie. *Primaire preventie* doelt doorgaans op identificatie van criminogene situaties (elementen uit de fysieke en sociale omgeving die gelegenheid voor het begaan van misdrijven doen ontstaan) en de manipulatie ervan, zodat een misdrijf niet kan plaatsvinden. *Secundaire preventie* betreft de vroegtijdige identificatie van potentiële daders; *tertiaire preventie* behelst het voorkómen van recidive (Berkmoes 1985).

Een andere belangrijke onderscheiding vinden we bij Lavrakas en Lewis (1980). Zij onderkennen de volgende vier dimensies.

a. *Vermijding*. Burgers beperken zich in hun gedrag of vermijden bepaalde handelingen, terwijl ze dat in een als veilig gepercipieerde situatie niet zouden doen. Te noemen zijn niet (alleen) uitgaan, de auto nemen in plaats van lopen en het mijden van bepaalde lokaties en individuen (Furstenberg 1972).

b. *Technopreventie*. Deze vorm van preventie behelst het nemen van fysieke beveiligingsmaatregelen, bij voorbeeld om te voorkomen dat daders een object kunnen binnendringen. Het kan gaan om het bij vertrek afsluiten van huis of auto en beveiliging en versterking van het doel waarop de dader het heeft gemunt.

c. *Sociopreventie*. De voornaamste premisse waarop sociopreventie is gebaseerd, is dat de mens zich zal onthouden van het plegen van delicten wanneer er speciale omstandigheden zijn die hen daartoe nopen (Hirschi 1972). Zulke omstandigheden moeten worden gezocht in de sterkte van de sociale binding die het individu heeft met de samenleving en de (sociale) controle die op hem wordt uitgeoefend. Dat kan zijn formele controle uitgeoefend door speciaal daarvoor toegeruste organisaties als politie en beveiligingsdiensten. Maar ook informele controle; door hun aanwezigheid en normbevestigend gedrag worden burgers geacht de mogelijkheden die potentiële delinquenten hebben tot het plegen van delicten te reduceren (Van Dijk en Steinmetz 1979, 1981; Jacobs 1961; Wood 1961; Newman 1972; Steinmetz 1982).

Daar de invloed van informele controle niet mag worden overschat (Gillis en Hagan 1983; Greenberg, Rohe en Williams 1985; Rosenbaum, Lurigio en Lavrakas 1987) evenmin als die van de formele controle (Vignola 1982) wordt door een aantal Engelse onderzoekers de semi-formele controle gezien als een mogelijkheid om de sociale controle te verbeteren (o.a. Clarke en Mayhew 1980). Zij zijn van mening dat louter van de aanwezigheid van functionarissen, ook al houdt hun taak geen direct verband met het voorkómen van criminaliteit, een belangrijke preventieve werking kan uitgaan.

d. *Territorialiteit*. De ruimte rondom met name flats, appartementen en kantoren wordt door bewoners en gebruikers ervan beschouwd als publiek domein waarvoor zij zich niet verantwoordelijk achten (Newman 1972). Door het gebruik van echte of symbolische barrières kan een bepaalde woonomgeving worden opgedeeld, waardoor die bewoners zich deze zones psychologisch gaan toe-eigenen. Dit territorialiteitsprincipe (zie o.a. Merry 1981; Normoyle 1980; Patterson 1977) is met name in de VS veel toegepast in preventieprojecten; er kan worden gesproken van een aparte stroming in de criminaliteitspreventie: 'criminaliteitspreventie door stedenbouwkundig ontwerp' (Fowler, McCalla en Mangione 1979; Fowler en Mangione 1982; Heinzelmann 1981; Hollander c.s. 1980; Lavrakas en Kushmuk 1986; Van der Voordt en Van Wegen 1986).

3. Maatschappelijke achtergronden van beleid inzake bestuurlijke preventie van criminaliteit

Al geruime tijd voeden de stijgende aantallen door de politie geregistreerde misdrijven de discussie over criminaliteit en onrustgevoelens. Naar aanleiding van de massaliteit van onder andere eenvoudige verkeersovertredingen, vernielingen en diefstallen werd in 1982 besloten een commissie in het leven te roepen welke tot taak had te bezien hoe preventie en afdoening van deze veel voorkomende criminaliteit konden worden verbeterd (Interimrapport Commissie kleine criminaliteit 1984). De belangrijkste conclusie in het eindrapport van deze commissie was dat het probleem van de kleine, later veelal aangeduid als veel voorkomende criminaliteit primair vraagt om een *sociopreventieve benadering* en pas in tweede instantie om een strafrechtelijke. Werd voor 1984 preventie vooral beschouwd als een taak van de politie, na die datum moest het worden gezien als een *maatschappelijke taak*, die vooral gestalte moest krijgen in het maatschappelijk middenveld van scholen, buurthuizen, bedrijven en gemeentelijke instellingen.

De benadering van de commissie heeft als basis gediend voor het criminaliteitsbestrijdingsbeleid in de tweede helft van de jaren tachtig en is nader uitgewerkt in achtereenvolgens het beleidsplan Samenleving en Criminaliteit (1985) en het Actieplan voor de aanpak van veel voorkomende criminaliteit (1986).

Een van de kernpunten uit genoemde nota's is dat het overheidsbeleid de veel voorkomende criminaliteit kan terugdringen door te bevorderen dat bindingen van jongeren met de samenleving worden versterkt. De uitvoering van het beleid diende vooral op lokaal niveau te geschieden, met zoals gezegd nadruk op het *maatschappelijk middenveld*. Deze benadering wordt aangeduid als *bestuurlijke preventie van criminaliteit*.

Naast deze hoofdlijn worden in de nota's twee andere lijnen uitgezet. De ene lijn heeft betrekking op het stimuleren van functioneel toezicht door conducteurs, conciërges en winkelpersoneel (semi-formele controle). De andere lijn betreft de ontwikkeling van een bebouwde omgeving die qua planologische en bouwtechnische kenmerken zo min mogelijk gelegenheid biedt tot het plegen van delicten (Leeuw c.s. 1987).

4. De waarde van de theorieën: wetenschappelijk gehalte en beleidsnut

De in de vorige paragraaf besproken beleidslijnen zijn gebaseerd op theorieën met wetenschappelijke pretenties. Speciaal kunnen worden genoemd de *sociale-controletheorie* van Hirschi (1972) en de *gelegenheidstheorie*, die wel beschouwd wordt als een aanvulling op de sociale-controletheorie (Cohen en Felson 1978; Cohen en Cantor 1979; Van Dijk en Steinmetz 1979, 1981, 1983; Hindelang, Gottfredson en Garofalo 1978). Zo zou de sociale-controletheorie verklaren waarom mensen zich ontwikkelen tot delinquenten, terwijl de gelegenheidstheorie het slachtoffer worden verklaart vanuit de gelegenheid die bestaat tot het plegen van een delict; sociale en fysieke omgevingen die criminaliteit opwekken of aantrekken. Daarmee is een relatie gelegd tussen de gelegenheidstheorie en het denken over de invloed van de ruimtelijke inrichting op criminaliteit, dat voortvloeit uit de ideeën van Newman (1972) zoals later verwoord in de reeds genoemde 'criminaliteitspreventie door stedenbouwkundig ontwerp'-benadering.

Veel onderzoek naar het effect van criminaliteitspreventie kan als beleidsonderzoek worden aangeduid dat uitgaat van een bepaalde beleidstheorie: een geheel aan veronderstellingen dat aan een bepaald beleid ten grondslag ligt (Leeuw c.s. 1987). De beleidstheorie die gehanteerd wordt in de nota Samenleving en Criminaliteit is in belangrijke mate gebaseerd op de sociale-controletheorie.

Van Dijk (1985) noemt als criteria voor het beleidsnut van (criminologische) theorieën de geldigheid en helderheid van de theorie, alsmede de manipuleerbaarheid of beleidsgevoeligheid van de veronderstelde criminogene factoren (vgl. ook Ellemers 1976). Ten aanzien van het beleidsnut van de sociale-controletheorie merkt Van Dijk op dat de theorie ondersteund wordt door een keur

aan onderzoeksresultaten. De baten van versterking van het relationele toezicht op jongeren zullen, gezien de geldigheid van de theorie van Hirschi, waarschijnlijk groot zijn, evenals de kosten. De 'zwakte' van de theorie is gelegen in de geringe beïnvloedbaarheid van de intensiteit van persoonlijke relaties en daarmee van relationeel toezicht.

Naar de gelegenheidstheorie is nog relatief weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan. Het weinige, vooral Engelse en Amerikaanse, onderzoek geeft op deelterreinen steun aan dit perspectief. De geloofwaardigheid en toepasbaarheid wordt door Van Dijk groot geacht, vooral vanwege de theoretische vanzelfsprekendheid.

De over het algemeen positieve opstelling van Van Dijk daar waar het de geldigheid en beleidsgevoeligheid van de sociale-controle- en gelegenheidstheorie betreft, wordt niet door iedereen gedeeld. Ten aanzien van de sociale-controletheorie wijst Van der Hoeven (1987) bij voorbeeld op de relatief beperkte verklaringskracht en op een aantal andere *theoretische beperkingen* van de theorie. Zo is de sociale-controletheorie in conditionele termen gesteld. De theorie stelt dat de afwezigheid of verslechtering van bindingen (sociale controle) deviant gedrag toestaat, maar niet noodzakelijkerwijs dit gedrag hoeft te produceren. Een dergelijke formulering lijkt een gevolg van de premisse dat de motivatie om delicten te plegen een constante factor is, terwijl uit onderzoek naar vandalisme bekend is dat er juist een diversiteit aan motivaties bestaat om tot zo'n delict over te gaan (Van Dijk 1984).

Verder valt op te merken dat in de sociale-controletheorie de relatie tussen binding van jeugdigen met significante anderen en de daaruit voortvloeiende sociale controle unidirectioneel is. Delinquent gedrag zelf echter kan ook van invloed zijn op sociale factoren als binding met ouders of school. De causale structuur is waarschijnlijk dus veel complexer dan Hirschi en enkele onderzoekers doen voorkomen. De theorie claimt voorts een algemeen bereik, terwijl de verklaringskracht van de sociale-controletheorie verschilt naar leeftijd, geslacht, type gemeenschap en aard van delinquent gedrag. De theorie is dus meer een stelsel van beschrijvende uitspraken dan een alomvattende verklarende theorie op grond waarvan precieze uitspraken zijn af te leiden (bij voorbeeld met welke variatie in bindingen welke jeugdigen welke delicten plegen) (vgl. Wippler 1975).

De *toepasbaarheid* van de theorie, met haar nadruk op oude waarden als ouderlijke supervisie en toezicht in alle maatschappelijke sectoren (vergelijk de gedachte van 'terug naar de "Gemeinschaft"'), kan in hoge mate in twijfel worden getrokken in een tijdperk van individualisering van de samenleving.

Ook de *gelegenhidstheorie* kan qua beleidsrelevantie en wetenschappelijke geldigheid worden bekritiseerd. Ten eerste is, zoals Van Dijk al stelde, weinig wetenschappelijk onderzoek verricht op basis van deze theorie, zodat over de

wetenschappelijke geldigheid nauwelijks betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan. Voorts kan de gelegenheidstheorie veeleer worden omschreven als een theorie die zich op symptomen richt en niet op diepere oorzaken (Blankenburg 1985). De theorie verklaart waarom bepaalde personen slachtoffer worden en hoe ruimtelijke verschillen in criminele belasting kunnen worden beschouwd vanuit gelegenheidsstructuren. Maar inzicht in waarom inhibities bij de ene potentiële dader wel effect sorteren, in de zin dat hij onder bepaalde omstandigheden afziet van delinquent gedrag, en bij de andere niet, verschaft de theorie niet. (Waarbij overigens in zijn algemeenheid kan worden gewezen op de moeilijkheid menselijk gedrag te 'verklaren'.) Vooral moet worden bedacht dat de gelegenheidstheorie in eerste instantie een *preventie*'theorie' is en niet een theorie die nuttig is bij een oorzakenanalyse van crimineel gedrag (Ruimschotel 1988). Een gering belang van gelegenheidsfactoren ter verklaring van crimineel gedrag hoeft echter niet te betekenen dat ze niet belangrijk zouden kunnen zijn voor beslissingen over bestrijding van criminaliteit. Het kan immers best zo zijn dat aanbevelingen op andere dan de belangrijkste oorzakelijke factoren aangrijpen en met name op de korte termijn effect sorteren.

De vanuit de stedelijke planning en architectuur ontwikkelde conceptie dat criminaliteit kan worden beïnvloed door stedenbouwkundig ontwerp, is ook bekritiseerd. De algemene indruk is dat de criminogene invloed van ruimtelijke situaties beperkt en indirect is en dat preventieve maatregelen van ruimtelijke aard met name verlopen via verhoogde informele sociale controle (Ruimschotel 1988). De constatering dat een bouwkundig slecht ontwerp criminaliteit genereert, hoeft dus niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat een goed ontwerp criminaliteit weet te voorkomen. Met name de idee die aan deze benadering ten grondslag ligt (dat in een goed stedenbouwkundig ontworpen gebied de bewoners zich verantwoordelijk gaan voelen voor hun 'territorium'), wordt door empirisch onderzoek gelogenstraft (Merry 1981 en Van Soomeren 1986). Daarnaast lijkt de theorie kenmerken van fysisch-deterministisch denken te bezitten, als wordt gesteld dat de 'gebouwde omgeving' het gedrag van mensen stuurt. Te weinig wordt rekening gehouden met andere psychologische en sociale factoren die het gedrag van daders en buurtbewoners in deze beïnvloeden. Voorts wordt in deze theoretische benadering verzuimd verschillende analyseniveaus (bij voorbeeld het individu en het bestuurlijk kader) te verdisconteren, die van invloed zijn op de uitkomst van criminele belasting van een buurt en het gedrag van mensen.

We concluderen dat op de geldigheid en toepasbaarheid van de drie genoemde theorieën, waaronder de sociale-controletheorie waarop de nota Samenleving en Criminaliteit in belangrijke mate is gebaseerd; het nodige kan worden afgedongen. Nu is het niet zo dat de beleidstheorie louter en alleen op de sociale-controletheorie is gebaseerd, noch dat de controletheorie consistent wordt

gevolgd. Zo wordt ook uitgegaan van de veronderstelling dat het zwakker worden van de bindingen van jongeren met de samenleving een belangrijke oorzaak van veel voorkomende criminaliteit is en dat (re)integratie van jongeren in de samenleving zal leiden tot een substantiële reductie van veel voorkomende criminaliteit.

Wat betreft het empirisch gehalte van deze veronderstellingen heeft Leeuw c.s. (1987) opmerkingen gemaakt die stroken met wat hierboven bij de bespreking van geldigheid en toepasbaarheid van de controletheorie is opgemerkt. Ten aanzien van het effect van (re)integratie van jongeren op de reductie van criminele belasting merken zij op dat in de (beleids)theorie te weinig aandacht is besteed aan andere variabelen die het beleidsproces beïnvloeden, terwijl inzicht in deze variabelen beter zicht geeft op de (relatieve) effectiviteit.

5. Onderzoek naar effect van criminaliteitspreventie

Bij beleidsonderzoek is het in verband met de te kiezen onderzoeksstrategie zinvol een onderscheid te maken naar de aard van het beleid, de fase waarin het beleidsproces zich bevindt en de wijze van benutting van resultaten en daarbij behorende actoren (Van Hoesel 1987).

Wat betreft de *aard* van het beleid wordt wel een onderscheid gemaakt in sectorbeleid, facetbeleid en categoriaal beleid. Voor een onderzoeker is het van belang bij elke probleemstelling na te gaan in hoeverre daarin een van deze drie typen beleid valt te onderkennen. Bij onderzoek naar sectorbeleid kunnen bij voorbeeld andere onderzoeksmethodieken in beeld komen dan bij facetbeleid. Bij het opzetten van het eerste type onderzoek zal een beleidsonderzoeker zich rekenschap moeten geven van een in een sector gegroeide situatie (cultuur, belangengroepen, belangentegenstellingen etc.). Dit brengt nogal eens mee dat bij sectorgericht onderzoek verschillende methoden worden gebruikt; bij voorbeeld case-studies en survey ten behoeve van signalering van knelpunten; effect- en procesevaluatie bij een beleidsexperiment. Facetbeleid daarentegen heeft veelal niet direct betrekking op een bepaald praktijkveld. Facetstudies kunnen veeleer gebruik maken van bestaand statistisch materiaal of dataverzameling via surveys (Van Hoesel 1987). Categoriaal beleidsonderzoek ten slotte kent als belangrijke karakteristiek dat in één onderzoek vele onderwerpen in een onderlinge samenhang aan bod komen. Dit vereist meestal een veelzijdige onderzoeksopzet met veelal uitvoerige case-studies.

Een beleidsproces verloopt in *fasen*, waarbij men wel onderscheidt de identificatie van een beleidsprobleem, de probleemanalyse en diagnose, het beleidsontwerp en de voorbereiding van beleidsmaatregelen, de besluitvorming, de invoering en de evaluatie (Van Hoesel 1987). Beleidsonderzoek kan in al deze fasen ondersteunend werken ten behoeve van een goed verloop van het beleids-

proces. Daarbij is het voor onderzoekers essentieel zich rekenschap te geven van de fase waarin het beleid zich bevindt; er zijn aanwijzingen uit af te leiden voor de opzet van het te houden beleidsonderzoek.

Onderzoek in de fase van probleemidentificatie is meestal verkennend van aard. Veelal wordt daarbij gebruik gemaakt van technieken als literatuurstudie, inhoudsanalyse en secundaire analyse. Onderzoek in de fase van beleidsontwerp en -verbetering heeft nogal eens een quasi-experimenteel karakter (evaluatie van beleidsexperimenten, veldexperimenten, actieonderzoek in het kader van organisaties en experimenten). Onderzoek in de fase van beleidsevaluatie betreft veelal effectmetingen, procesevaluatie (meestal via een longitudinaal design), indicatorenonderzoek (op grond van beleidsmaatregelen kan worden verwacht dat bepaalde indicatoren gaan reageren) en gerichte surveys.

Overigens gaat het ons hier in het geheel niet om het geven van een volledig overzicht van inhoud, reikwijdte en methodieken van (sociaal-)beleidsonderzoek. Daarvoor valt te verwijzen naar Van de Vall (1980), en Van de Vall en Leeuw (1987). Bovenstaande uiteenzetting is bedoeld om duidelijk te maken wat de positie is van onderzoek naar het effect van preventie maatregelen in het beleidsproces en wil aangeven dat daarvoor speciale methodieken gewenst zijn. Deze kunnen zowel kwantitatief (bij voorbeeld onderzoeksontwerp met voor-en nameting in de doelpopulatie) als kwalitatief (bij voorbeeld gesprekken met sleutelfiguren om te achterhalen of bepaalde maatregelen naar behoren zijn ingevoerd) van aard zijn. Doel is te bezien of en in hoeverre men erin is geslaagd met een bepaald beleidsinstrument gewenste effecten teweeg te brengen in een (te voren afgebakende) doelpopulatie.

Evaluatieonderzoek wordt wel eens breder omschreven als de systematische toepassing van procedures uit het sociaal-wetenschappelijk onderzoek om de conceptualisering, het ontwerp, de implementatie en de bruikbaarheid van sociale interventieprogramma's vast te stellen (Rossi en Freeman 1985). De activiteiten die worden ondernomen in het beleidsplan Samenleving en Criminaliteit kunnen worden beschouwd als kleinschalige, projectmatige interventieprogramma's. Evaluatieonderzoek van die projecten is zinnig bij voorbeeld om succes- en faalfactoren op het spoor te komen, te bezien waar eventueel bijsturing mogelijk is of waar nieuwe richtingen moeten worden ingeslagen.

Criminaliteitspreventieprojecten richten zich vaak op speciale doelgroepen zoals jongeren (categoriële beleid) of op een bepaald facet van het maatschappelijk leven, zoals de ruimtelijke inrichting (facetbeleid). Over het effect van dergelijke projecten is tot op heden weinig bekend. Dit heeft te maken met de nog korte looptijd van vele projecten (Vereniging van Nederlandse Gemeenten 1988). Verder blijkt de aard van de problematiek zodanig complex en de moeilijkheidsgraad van uitvoering zo hoog (bij voorbeeld benaderen van drugsverslaafden en randgroepjongeren) dat op korte termijn vaak weinig effecten kunnen worden verwacht.

Het is opvallend dat criminaliteitspreventieprojecten slechts sporadisch worden vergezeld van gericht onderzoek naar hun effect. Dit terwijl de periode 1985-1990 voor wat betreft bestuurlijke preventie een experimenteel karakter droeg. Men zou mogen verwachten dat de in deze periode tot uitvoering gebrachte projecten juist mede zouden worden benut om zicht te krijgen op succes- en faalfactoren.

Ten aanzien van het in genoemde periode verrichte evaluatieonderzoek betreffende lokaal uitgevoerde criminaliteitspreventieprojecten kunnen een aantal opmerkingen worden gemaakt.

Allereerst valt op dat menig project wordt geëvalueerd door degene die zelf verantwoordelijk is voor de uitvoering van het project, zonder dat vast staat dat de persoon in kwestie ook 'deskundig' is op het terrein van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Op zich kan een terugkoppeling vanuit het veld naar de beleidsmaker toe worden toegejuicht, als daarmee wordt beoogd te komen tot een optimalisering van het beleidsresultaat. Men kan zich echter afvragen of uitvoerders van projecten zonder steun van 'evaluators' in staat zijn de juiste informatie op te diepen die zij nodig hebben om tot een adequate beoordeling van hun beleid te komen. De (wetenschappelijke) waarde van deze gang van zaken bij het evalueren kan in twijfel worden getrokken.

Ten tweede moet worden geconstateerd dat men zich vaak louter en alleen baseert op uitkomsten van registraties. Veelal vindt evaluatie plaats op basis van de ontwikkeling van door de politie *geregistreeerde* criminaliteit of op basis van gegevens afkomstig uit analoge registratiesystemen, zoals vandalismeregistraties betreffende gemeentelijke eigendommen (zie bij voorbeeld Gemeente Zoetermeer 1990). Beseft moet worden dat de geregistreeerde criminaliteit geen (zuiver) beeld geeft van de vóórkomende criminaliteit. Het geregistreeerde criminaliteitscijfer kan mede worden beïnvloed door de registratieactiviteiten van de registrerende instantie en de aangiftebereidheid van de (potentiële) slachtoffers (welke factoren op zich in hoge mate kunnen correleren met de uitvoering van die projecten!). Hierdoor kan op de waarde van dit evaluatie-instrument worden afgedongen.

Wordt meer wetenschappelijk verantwoord evaluatieonderzoek verricht, dan volstaat men vaak met een voor- en nameting zonder zich te vergewissen van hetgeen zich tussentijds heeft afgespeeld (zie b.v. Vrij e.a. 1989). Kenmerk van solide evaluatieonderzoek is dat men om het effect van een maatregel goed te kunnen beoordelen, het invoeringstraject goed onder de loep neemt (proces-evaluatie). Uitvoeringsproblemen kunnen in termen van de effectevaluatie ongewenste effecten teweegbrengen, kunnen inherent zijn aan beleid en zullen vooral in de startfase van nieuw beleid een rol kunnen spelen (vgl. Terpstra en Gunther Moor 1990).

Als vierde punt kan worden gewezen op de termijnen waarop het beleid

wordt beoordeeld. Met criminaliteitspreventiebeleid wordt veelal beoogd een kentering teweeg te brengen in het gedrag van mensen. Van sommige beleidsinstrumenten, bij voorbeeld een alternatieve aanpak van vandalisme (de zogenaamde Halt-aanpak; zie Kruissink en Verwers 1989) mag niet worden verwacht dat deze op korte termijn veel effect sorteren. Anderzijds moet van andere instrumenten (bij voorbeeld voorlichting aan jongeren) worden gezien wat op de middellange termijn het beklif-effect is. In de huidige evaluatiepraktijk wordt veelal gewerkt met evaluatietermijnen van ten hoogste een jaar (zie als voorbeelden Colder 1988 alsmede Kruissink en Verwers 1989).

Tot slot vermelden we de geringe aandacht die onderzoekers hebben voor de invloed van verplaatsingseffecten op de beoordeling van de doeltreffendheid van een bepaald preventieproject. Het bereiken van criminaliteitsreducerende effecten kan gemakkelijk teniet worden gedaan doordat daders zich gaan richten op andere doelgroepen of uitwijken naar andere gebieden. Zo constateerden Burik c.s. dat de evaluatiebevindingen van het zogenaamde Hoog Catharijne-project tot nu toe aanleiding geven te veronderstellen dat verplaatsingseffecten optreden van de problematiek van met name leden van randgroepen; een verplaatsing naar andere plaatsen binnen Hoog Catharijne, andere plaatsen buiten het winkelcentrum en naar andere tijdstippen van de dag (Burik, Starman en Turpijn 1989). Ook Bos en Geveke (1989) komen tot de conclusie dat de instelling van bewaakte fietsstallingen in het centrum van Enschede een (zij het niet significante) verplaatsing van daderschap van fietsdiefstal naar andere gebieden heeft meegebracht.

Er zijn overigens wel evaluatiestudies verschenen die vanwege hun (meer omvattende) aanpak waard zijn apart vermeld te worden. Zo ging, om een voorbeeld te geven, het preventieproject bij twee winkelcentra in Utrecht vergezeld van een uitgebreide evaluatie (Colder met medewerking van Nuijten-Edelbroek 1988). Niet alleen bevat het betreffende evaluatieonderzoek een beschrijving van genomen maatregelen, maar ook heeft procesevaluatie (loopt de invoering van maatregelen zoals gewenst of doen zich knelpunten voor) en effectmeting plaatsgehadt. In grote lijnen zijn bij de opzet van het project de fasen gevolgd die in het beleidsproces zijn te onderscheiden. Na het vooronderzoek, waarin men zich oriënteerde op de problematiek en contacten heeft gelegd met betrokkenen, is de aard en de omvang van de criminaliteit in beide winkelcentra in kaart gebracht. Daarna vond het ontwerp (kiezen en concretiseren van maatregelen) plaats en vervolgens de uitvoering (realisering en uitvoering van maatregelen). Nadien zijn in een proefperiode (gedurende 6 maanden) de maatregelen in de praktijk getest, gevolgd door effectonderzoek (meting lopende het onderzoek en 8 maanden na de start). In het gehele traject heeft meting plaatsgevonden bij vele betrokkenen (winkeliers en winkelend publiek). Helaas is geen onderzoek gedaan naar het beklif-effect.

Het merendeel van de criminaliteitspreventieprojecten richt zich louter en alleen op een deelaspect van de criminaliteitsproblematiek (een delict) door middel van een beperkt aantal beleidsinstrumenten, welke veelal sectoraal tot uitvoering worden gebracht. Daardoor ontbreekt het tot op heden aan ervaringen met evaluatieonderzoek waarin het gehele beleidsspectrum aangaande criminaliteitspreventie onderwerp van studie is en waarbij de beleidsinstrumenten op diverse beleidsterreinen meer in hun onderlinge samenhang worden gezien (integraal beleid). In een dergelijk geval van een groter beleidsprogramma wordt wel de term programmaevaluatie gebruikt: gevonden uitkomsten (effecten van beleidsprogramma's) worden gemeten en vergeleken, volgens vooraf gespecificeerde criteria, opdat de mate van doelbereik kan worden vastgesteld (Dekker en Leeuw 1989).

Een project waarin is gepoogd meer integraal vorm te geven aan het beleid betreft een preventieproject dat in de gemeente Gouda is uitgevoerd met als doel het vergroten van de binding van Marokkaanse jongeren aan de samenleving en daarmee met name het terugdringen van vandalisme (Terlouw en Susanne 1990). Het project bevatte maatregelen in de sfeer van het arbeidsmarktbeleid (arbeidspools), opleiding en onderwijs alsmede recreatieve activiteiten. Daardoor hoopt men onder Marokkaanse randgroepjongeren een positieverbetering te bewerkstelligen die zal resulteren in minder crimineel gedrag. Zo'n project tendeert meer in de richting van een beleidsprogramma. Het mag duidelijk zijn dat in het evaluatieonderzoek niet kan worden volstaan met een 'simple' procesevaluatie betreffende de invoering van één maatregel en daaraan gekoppelde effectmeting. Een meer integraal beleidsproces is immers onderwerp van studie. Daarbij gaat het juist om zaken als de samenhang tussen verschillende beleidsterreinen (organisatorisch, financieel) en de gecombineerde effecten van beleidsinstrumenten.

6. Aanbevelingen

Bij evaluatie van preventieprojecten dient men zich als onderzoeker de volgende – meer algemene – vragen te stellen (Bressers 1988):

- In hoeverre heeft het beleid zijn doeleinden bereikt?
- In hoeverre valt de mate van doelbereiking te verklaren uit het gevoerde beleid; met andere woorden: in hoeverre is het beleid effectief?
- In hoeverre is deze beleidseffectiviteit te verklaren uit de mate van toepassing van de afzonderlijke beleidsmiddelen?
- Welke bestuurlijke factoren hangen samen met de mate van toepassing en de effectiviteit van de beleidsmiddelen?

Maar deze vragen en vrijwel alle tot nu toe gemaakte opmerkingen over evalua-

tieonderzoek gelden voor vrijwel elke beleidsevaluatie. De vraag die daarom naar voren komt, is wat er nu zo specifiek is aan evaluatieonderzoek van criminaliteitspreventieprojecten. Op het eerste gezicht kan het wenselijk lijken deze vraag te beantwoorden door het geven van een 'standaard'opzet van evaluatieonderzoek voor criminaliteitspreventieprojecten. Maar er zijn gerede motieven om daarvan af te zien (voor zover het al mogelijk zou zijn). De projecten zijn te specifiek voor wat betreft de lokale invulling van het beleid, benaderde doelgroepen, betrokken organisaties en ruimtelijke condities. Wel kunnen enkele aandachtspunten in termen van waarschuwingen of aanbevelingen worden geformuleerd, die vooral spelen bij evaluatieonderzoek naar criminaliteitspreventieprojecten en die voor het welslagen van dergelijk onderzoek van belang zijn.

– Als eerste kan worden genoemd de noodzaak te komen met een gerichte procesevaluatie. Het verkrijgen van adequaat inzicht in het effect van criminaliteitspreventie vereist kennis van het 'werkproces', met andere woorden, de mate waarin de invoering van de maatregelen is geschied en de mate waarin dit tot knelpunten aanleiding heeft gegeven. Hierbij kan worden gedacht aan problemen bij het mobiliseren van gemeentelijke en politieke organisaties in verband met bestuurlijke preventie (eigen cultuur en bureaucratie) en aan de werking van verschaft informatie via voorlichting aan doelgroepen. Zo zullen bij voorbeeld winkeliers gevoeliger voor informatie inzake beveiliging van hun goederen zijn dan randgroepjongeren voor voorlichting over de 'schade' die hun gedrag aanricht.

– Preventieprojecten richten zich veelal op verandering van gedrag van degenen die aangemerkt kunnen worden als potentiële slachtoffers, door met name techno- en sociopreventieve maatregelen te bevorderen. Het gevaar bestaat dat potentiële daders te veel buiten beeld blijven. Bij evaluatie van preventieprojecten kan een onderzoeker deze categorie moeilijk buiten beschouwing laten en dient hij variabelen als (verandering in) gedrag van daders en toe- of uitstroom van potentiële daders uit een doelgroep als belangrijke controlevariabelen in zijn onderzoeksontwerp te betrekken.

– Alvorens maatregelen te nemen is een grondige analyse nodig van lokale criminaliteitsproblemen. Dit maakt het mogelijk maatregelen toe te spitsen op de belangrijkste problemen en locaties. Daarmee wordt voorkomen dat pas bij de evaluatie van maatregelen naar voren komt dat het criminaliteitsprobleem qua type delict en ruimtelijke concentratie anders in elkaar zit dan een oppervlakkige analyse deed vermoeden. Bij opzet van evaluatieonderzoek moet men zich vergewissen van de 'kwaliteit' van de voorbereiding van beleid en verricht onderzoek.

- Aansluitend hierop kan worden gewezen op de noodzaak de ruimtelijke interactie van daders en slachtoffers in de onderzoeksopzet te betrekken. Het is een bekend gegeven dat velen buiten hun woonplaats slachtoffer worden (met name in centra van grote steden) en, complementair daaraan, dat potentiële daders de boer op gaan om (elders) slachtoffers te maken. Per delicttype kan de ruimtelijke spreiding en interactie van slachtoffers en daders verschillen. Zo is inbraak evident een locatiegebonden delict, waarbij zelfs de daders niet van ver schijnen te komen (Bennett en Wright 1984; Waller en Okihiro 1983; Winchester en Jackson 1983). Voor autodelicten geldt dit veel minder (Boumeester en Van Raak 1988). Het vertrek van bij voorbeeld gerenommeerde autokrakers uit een bepaalde doelgroep of de import van autodelinquenten van elders zou, indien daarvoor niet wordt gecontroleerd, bij evaluatie respectievelijk een schijnsucces of een geflatteerd beeld opleveren van een daarvoor opgezet preventieproject.
- Het effect van een maatregel op de hoogte van criminaliteit blijkt per situatie en per delict te verschillen. Een programma kan slagen in de ene gemeenschap maar mislukken in de andere. Criminaliteitspreventie kent geen standaardoplossingen; ze is situationeel, zowel voor wat betreft de analyse van criminaliteit als wat betreft de analyse van de reacties erop (Brantingham 1984). Dit onderstreept de noodzaak bij ieder project het onderzoeksdesign aan de specifieke situatie aan te passen. Bij evaluatie van een preventieproject kan nooit worden volstaan met het 'transponeren' van de evaluatieresultaten van elders verricht onderzoek.
- De termijn waarop bepaalde maatregelen effect sorteren, zullen in hoge mate variëren met de moeilijkheidsgraad van de realisatie ervan. Zo zal eerder effect zijn te constateren bij de invoering van een beveiligingssysteem in een groot warenhuis op het aantal diefstallen dan bij pogingen gedragsveranderingen te bewerkstelligen bij drugsverslaafden en helers of ten aanzien van roekeloosheid bij uitgaansgedrag van jongeren. Bij het onderzoeksdesign dient men zich van dergelijke verschillen in termijnen van verwachte resultaten te vergewissen. De bepaling van meetmomenten dient daarop te worden afgestemd.
- Het is gewenst niet te volstaan met de gebruikelijke voor- en nameting, maar te komen met een onderzoeksontwerp waarin naast korte-termijneffectmeting een lange-termijnmeting is verwerkt (derde meting), zodat de stabiliteit van het effect kan worden gekwantificeerd.
- Geconstateerde positieve effecten van in het veld tot uitvoering gebrachte beleidsinstrumenten en maatregelen kunnen anders 'uitpakken' als verplaatsings-

effecten worden verdisconteerd. Daders kunnen zich immers gaan richten op andere doelgroepen of in andere regio's actief worden. Hiermee zal in onderzoek terdege rekening moeten worden gehouden.

– Het valt (mede gelet op het vorige punt) aan te bevelen een controlegroep (doelgroep/regio) in de onderzoeksopzet te betrekken. Een geconstateerde geringe reductie van criminaliteit komt immers in een geheel ander daglicht te staan als wordt vastgesteld dat bij een vergelijkbare groep een forse stijging is opgetreden. De controlegroep moet overigens zodanig strategisch worden gekozen dat zij zich buiten de 'invloedssfeer' van bepaalde verplaatsingseffecten bevindt. Een voorbeeld van een project waar zowel een controlegebied als een controleperiode is gebruikt, vormt het Haagse regionale project 'diefstal uit auto's' (Versteegh 1989).

– Wanneer maatregelen geen of weinig directe invloed hebben op het criminaliteitsniveau, wil dit nog niet zeggen dat zij niet zinvol zijn. Soms is het directe effect op de daadwerkelijke criminaliteit gering, maar kunnen (meer indirecte) effecten als een veranderd uitgaansgedrag van jongeren of een verhoogde waakzaamheid belangrijk zijn. Ook kunnen interessante neveneffecten optreden als verbetering van het leefmilieu of vermindering van onrustgevoelens in verband met criminaliteit.

– Politiecijfers kennen hun beperkingen. Om ze te kunnen gebruiken bij de evaluatie van criminaliteitspreventieprojecten zouden ze eigenlijk geschoond moeten worden van mogelijke registratie-invloeden, alvorens conclusies over de effectiviteit van preventie op grond van die cijfers volledig gerechtvaardigd zijn. Dergelijke controles zijn evenwel arbeidsintensief en vrijwel niet uitvoerbaar.

Andere registratiesystemen die in het kader van bestuurlijke preventie zijn opgezet, kennen vergelijkbare beperkingen. Veelal zijn deze gebaseerd op vrijwillige aangifte van burgers, bedrijven en instellingen. Daardoor kan er sprake zijn van registratie-invloeden, zodat niet duidelijk is in welke mate gevonden stijgingen of dalingen moeten worden toegeschreven aan een toenemende of afnemende registratiebereidheid van de bevolking of registrerende instelling.

Directe meting aan 'doelgroepen' als (potentiële) daders, slachtoffers of betrokken sleutelinformanten biedt mogelijkheden. Hierbij kan worden gedacht aan mondelinge, telefonische of schriftelijke enquêtes, maar ook aan veldexperimenten (Bovenkerk 1989). Andere interessante bronnen kunnen dagbladen en bestanden van betrokken organisaties zijn (bij voorbeeld woningbouwverenigingen, scholen, slachtofferhulporganisaties).

– De meerwaarde van de preventieaanpak volgens de ideeën van het beleidsplan Samenleving en Criminaliteit, is grotendeels gelegen in een meer integrale beleidsvisie die eraan ten grondslag ligt. Juist door actie te ondernemen op meerdere beleidsterreinen wordt verwacht dat de criminaliteit een halt kan worden toegeeroepen, of beter kan worden gereduceerd. Zo'n meer integraal beleidsprogramma dient consequenties te hebben voor te verrichten evaluatieonderzoek, waarbij gedacht kan worden aan wat wel programmaevaluatie is genoemd (Rossi en Freeman 1985).

Conclusie. Het moge duidelijk zijn dat voor het vaststellen van het effect van maatregelen in het kader van (bestuurlijke) preventieprojecten niet kan worden volstaan met een simpele voor- en nameting. Gedetailleerde en longitudinale onderzoeksdesigns met verschillende metingen zijn noodzakelijk.

Wil zuivere meting van effecten plaatsvinden, dan dienen alle intermediaire variabelen van invloed op de samenhang tussen beleid en doeleinden in beeld gebracht te worden. Zonder een diepgaande analyse is de kans groot dat verkeerde conclusies worden getrokken.

Geraadpleegde literatuur

- Actieplan voor de aanpak van veel voorkomende criminaliteit.* Tweede Kamer 1986-1987, 18995, nr. 20.
- Bennett, T., en R. Wright, *Burglars on burglary.* Gower, Hampshire 1984.
- Berkmoes, H., Preventie van criminaliteit. *Panopticon*, 1985: 513-525.
- Blankenburg, E., De Commissie van de sociale controle. *Tijdschrift voor Criminologie*, 27 (1985): 208-211.
- Bos, J.M., H. Geveke, *De bewaakte fietsenstalling als criminaliteitsbestrijdingsmiddel; een empirisch onderzoek naar de effecten van de bewaakte fietsenstallingen in het centrum van Enschede, 1987/1988.* Universiteit Twente, Enschede 1989.
- Boumeester, H., en A. van Raak, *Auto-inbraken: zolang er auto's zijn: een onderzoek naar diefstallen vanaf/vanuit auto's.* Katholieke Universiteit Brabant, 1988.
- Bovenkerk, F., *Er zijn grenzen.* Gouda Quint, Arnhem 1989.
- Brantingham, P.J., *Crime prevention in North America; proceedings of a national conference of crime prevention panels.* 5-7 oktober 1984.
- Bressers, J.Th.A., Triangulatie in evaluatie-onderzoek; beleidseffectiviteit en waterkwaliteitsbeleid. In: W. Derksen, A.F.A. Korsten en A.F.M. Bertrand (red.), *De praktijk van onderzoek; problemen bij onderzoek van politiek, bestuur en beleid.* Wolters-Noordhoff, Groningen 1988.
- Burik, E.A. van, I.H.J. Starmans en W. Turpijn, *Tussenrapport beleidsexperiment veel voorkomende criminaliteit Hoog Catharijne.* Vakgroep Stads- en Arbeidsstudies Rijksuniversiteit Utrecht en Bureau Criminaliteitspreventie Amsterdam, Utrecht 1989.
- Clarke, R.V.G., en P. Mayhew, *Designing out crime.* Home Office Research Unit, HMSO, Londen 1980.
- Cohen, L.E., en D. Cantor, *The role of daily activities in determining the risk of victimizat-*

- ion: *an empirical analysis*. Paper American Sociological Association, Boston 1979.
- Cohen, L.E., en M. Felson, *Social change and crime rate trends: a routine activity approach*. University of Illinois, Urbana-Champaign 1978.
- Colder, J.C., m.m.v. E.G.M. Nuijten-Edelbroek, *Het winkelcentraproject; preventie van kleine criminaliteit*. SDU, Den Haag 1988.
- Dekker, P.J., en F.L. Leeuw, *Beleids- en programma-evaluaties; een stand van zaken in de sociaal-wetenschappelijke literatuur*. DSWO-press, Leiden 1989.
- Dijk, C. van, *Vandalisme in de woonomgeving*. Technische Universiteit, Delft 1984.
- Dijk, J.J.M. van, Criteria voor het beleidsnut van criminologische theorieën. *Tijdschrift voor Criminologie*, 27 (1985): 323-345.
- Dijk, J.J.M. van, en A. Roëll, Praktijkgerichte onderzoeken naar bestrijding fietsdiefstal. *Algemeen Politieblad*, 131 (1982): 147-150.
- Dijk, J.J.M. van, en C.H.D. Steinmetz, *De WODC-slachtofferenquêtes 1974-1979*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1979.
- Dijk, J.J.M. van, en C.H.D. Steinmetz, *Uit, goed voor U? Een theoretische verklaring voor het ontstaan van kleine criminaliteit vanuit gelegenheidsstructuren*. Paper voor het congres over achtergronden van jeugdcriminaliteit van de Nederlandse Vereniging voor Criminologie, Vrije Universiteit, Amsterdam 1981.
- Dijk, J.J.M. van, en C.H.D. Steinmetz, Victimization surveys: beyond measuring the volume of crime. *Victimology*, 8 (1983): 291-309.
- Eindrapport van de commissie Kleine criminaliteit*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1986.
- Ellemers, J., Veel kunnen verklaren of iets kunnen veranderen; krachtige versus manipuleerbare variabelen. *Beleid & Maatschappij* 3 (1976): 281-290.
- Fowler, F.J., en T.W. Mangione, *Neighborhood crime: fear and social control*. National Institute Law Enforcement and Criminal Justice, Washington DC 1982.
- Fowler, F.J., M.E. McCalla en T.W. Mangione, *Reducing residential crime and fear: The Harthord neighborhood crime prevention program*. National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington DC 1979.
- Furstenberg, F.F., Fear of crime and its effect on citizen behaviour. In: A. Biderman, *Crime and Justice: a symposium*. Nailburg, New York 1972.
- Geerlof, J., en J. Naafs, Criminaliteitspreventie en slachtofferschap; een onderzoek bij fietsdiefstal, autodiefstal, diefstal uit auto en inbraak. In: M.A. Zwanenburg en A.M.G. Smit (red.), *Kleine criminaliteit en overheidsbeleid*. Gouda Quint, Arnhem 1990, p. 169-198.
- Gemeente Zoetermeer, *Evaluatierapport bestuurlijke preventie veel voorkomende criminaliteit*. Zoetermeer 1990.
- Gillis, A.R., en J. Hagan, Bystander apathy and the territorial imperative. *Sociological Inquiry* 53 (1983): 449-460.
- Greenberg, S.W., W.M. Rohe en J.R. Williams, *Informal citizen action and crime prevention at the neighborhood level*. National Institute of Justice, Washington DC 1985.
- Heinzelmann, F., Crime prevention and the physical environment. In: D.A. Lewis (red.), *Reactions to crime*. Sage, Beverly Hills/Londen 1981: 87-101.
- Hindelang, M.J., M.R. Gottfredson en J. Garofalo, *Victims of personal crime: an empirical foundation for a theory of personal victimization*. Ballinger, Cambridge Massachusetts 1978.
- Hirschi, T., *Causes of delinquency*. University of California Press, California 1972.
- Hoesel, P.H.M. van, De identificatie van beleidsonderzoek. In: M. van de Vall en F.L. Leeuw (red.), *Sociaal beleidsonderzoek; differentiatie en ontwikkeling*, Vuga, Den Haag 1987: 7-34.

- Hoeven, E. van der, Maatschappelijke bindingen van jongeren en 'veel voorkomende criminaliteit': het bereik van de sociale-controletheorie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 29 (1987): 215-243.
- Hollander, B., e.a., *Reducing residential crime and fear: The Hartford neighborhood crime prevention program*. National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, US Department of Justice, Washington DC 1980.
- Interimrapport van de Commissie kleine criminaliteit*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1984.
- Jacobs, J., *The death and life of great American cities*. Random House, New York 1961.
- Kornhauser, R.R., *Social sources of delinquency*. University of Chicago Press, Chicago 1978.
- Kruissink, M., en C. Verwers, *Halt: een alternatieve aanpak van vandalisme; eindrapport van een evaluatie-onderzoek naar Halt-projecten*. Gouda Quint, Arnhem 1989.
- Lavrakas, P.J., en J.W. Kushmuk, Evaluating crime prevention through environmental design. In: D.P. Rosenbaum, *Community crime prevention: does it work?* Sage, Beverly Hills 1986.
- Lavrakas, P.J., en D.A. Lewis, The conceptualization and measurement of citizens' crime prevention behaviors. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 17 (1980): 254-273.
- Leeuw, F.L., e.a., *Sociale bindingen van jongeren, kleine criminaliteit en beleid; een standvan-zaken-onderzoek in tien sociaal-wetenschappelijke vakgebieden*. Leids Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek, Leiden 1987.
- Merry, S.E., Defensible space undefended, social factors in crime control through environmental design. *Urban Affairs Quarterly*, 16 (1981): 397-422.
- Newman, O., *Defensible space, crime prevention through urban design*. MacMillan, New York 1972.
- Normoyle, J., *Locus of control beliefs, territoriality and feelings of safety in elderly women*. Loyola University, Chicago 1980.
- Patterson, A., Environmental indicators: territoriality behavior and fear of crime in the elderly. *Police Chief* 44 (1977): 42-45.
- Roëll, A., en P.J. Linckens, *Goed gemerkt: een nieuwe manier van inbraakpreventie?* Staatsuitgeverij, Den Haag 1984.
- Rosenbaum, D.P., A.J. Lurigio en P.J. Lavrakas, *Crime stoppers: a national evaluation of program operations and effects*. National Institute of Justice, Washington DC 1987.
- Rossi, P.H., en H.E. Freeman, *Evaluation; a systematic approach*. Sage, Beverly Hills etc. 1985.
- Ruimschotel, D., *Criminele gedragingen, overheid en samenleving; een drieluik*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 1988.
- Samenleving en criminaliteit*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1985.
- Soomeren, P. van, e.a., *Criminaliteit en gebouwde omgeving; literatuurstudie*. Bureau Landelijk Coördinator Voorkoming Misdrijven, Den Haag 1986.
- Steinmetz, C.H.D., A first step towards victimological risk analysis. In: E. Kùhlhorn en B. Svensson, *Crime Prevention*. Stockholm 1982: 55-81.
- Stuurgroep bestuurlijke preventie van criminaliteit, *Tussenverslag bestuurlijke preventie*. SDU, Den Haag 1988.
- Terlouw, G.J., en G. Susanne, *Een preventieproject in Gouda; eerste resultaten van een project voor Marokkaanse jongeren*. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, Den Haag 1990.
- Terpstra, J., en L. Gunther Moor, Uitvoeringsproblemen bij criminaliteitspreventie. In: M.A. Zwanenburg en A.M.G. Smit (red.), *Kleine criminaliteit en overheidsbeleid*.

- Gouda Quint, Arnhem 1990, p., 89-99.
- Vall, M. van de, *Sociaal beleidsonderzoek; een professioneel paradigma*. Samsom, Alphen aan den Rijn 1980.
- Vall, M. van de, en F.L. Leeuw, *Sociaal beleidsonderzoek; differentiatie en ontwikkeling*. Vuga, Den Haag 1987.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Gemeente en veel voorkomende criminaliteit*. Den Haag 1988.
- Versteegh, P., *Het regionale project 'diefstal uit auto's'; naar een geïntegreerde aanpak van veelvoorkomende criminaliteit in de regio haaglanden*. Den Haag 1989.
- Vignola, H.P., Crime prevention a necessity. *International Criminal Police Review*, 37 (1982): 16-24.
- Voordt, D.J.M. van der, en H.B.R. van Wegen, *Ruimtelijke structuur en kleine criminaliteit*. Delftse Universitaire Pers, Delft 1986.
- Vrij, A., e.a., Het inbraakproject Stede Broec: probleem georiënteerd politieren in de praktijk. *Tijdschrift voor de Politie*, 51 (1989): 20-29.
- Waller, I., en N. Okihiro, *Burglary: the victim and the public*. University of Toronto Press, Toronto 1978.
- Winchester, S., en H. Jackson, *Residential burglary, the limits of prevention*. Home Office Research and Planning Unit Report, Londen 1983.
- Wippler, R., Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën. *Mens en Maatschappij*, 50 (1975): 4-23.
- Wood, E., *Housing design: a social theory of citizens' housing and planning council of New York*, New York 1961.